

François II Rákóczi: Confession d'un pécheur. Traduite du latin par Chrysostome Jourdain.

Édition critique avec introductions et notes établies sous la direction de Gábor Tüskés. Avant-propos de Jean Garapon. Avec la collaboration de Csenge E. Aradi, Ildikó Gausz, Zsuzsanna Hámori-Nagy, Réka Lengyel, Zsolt Szebelédi, Ferenc Tóth et Anna Tüskés. Édition revue et préparée par Michel Marty. Paris: Honoré Champion, 2020, 777 l.

Az irodalom- és kultúratudományok bármely részterületével foglalkozó, a forráskritika területén tájékozott olvasó tisztában van azzal, hogy bármely kor bármely szerzője bármelyik művének kritikai kiadásban való megjelenése hosszú évek áldozatos munkájának eredménye. Ez sokszor a kutatói karrier rövidebb-hosszabb távú zárójelbe tételével jár. Még inkább igaz ez abban az esetben, ha a kiadás tárgyát képező szöveg vagy szövegek nem helyben található, vagy a nyelvi-történeti kontextus összetettsége több kompetenciát egyesítő csapatmunkát, netán határokon átívelő együttműködést igényel. A végtermék hozadéka ugyanakkor óriási: ismeretlen vagy homály fedte művek kerülhetnek be a köztudatba, a kutatás új távlatokat kaphat, s a recepció sem korlátozódik a nyelv vagy a származás által meghatározott szakmai közösségre.

Ezek a megállapítások teljes mértékben érvényesek II. Rákóczi Ferenc eredetileg latin nyelven írt *Vallomásainak* (*Confessio peccatoris*) gyakorlatilag egykorú, a 18. század közepén született francia fordításainak, illetve adaptációinak kritikai kiadását tartalmazó vaskos kötetre, melyet a patinás párizsi Honoré Champion kiadó jelentetett meg 2020-ban. A Tüskés Gábor által összefogott nemzetközi (francia–magyar) kollektíva a transzkripciótól kezdve a bibliai utalások hivatkozásáig, a korabeli európai politikai és lelkeségi, eszmetörténeti összefüggések megvilágításáig, a fordítás francia–latin kontrasztív vizsgálatáig, a kiadott szövegek irodalmi értékeléséig minden lehetséges területet lefedett, illetve feltárt. Ennek eredményeként impozáns, a szó legnemesebb értelmében vett nagy ívű kiadvány született, megannyi önálló tudományos eredménnyel.

A 777 számozott oldalból álló kötet valamivel több, mint a felét teszik ki a *Confessio* francia változatai, míg a fennmaradó részt a bevezető tanulmányok, a jelentős jegyzetapparátus, illetve a szövegek értelmezését és a további kutatásokat is segítő segédletek (kronológia, bibliográfia, térképek, mutatók) adják. Itt jegyezzük meg, hogy noha a kötet címe és a feltáró-elemző tevékenység, valamint a szövegkiadás súlypontja alapján a Chrysostome Jourdain kamalduli szerzetes által készített, a troyes-i városi könyvtár kéziratárában jelzet alatt őrzött teljes fordítással foglalkozik, a függelék (*Sentiments de piété* címmel) tartalmazza a Jean-Baptiste Bonnaud bencés szerzetes által valamivel korábban készített töredékes fordítást, vagy inkább kivonatot is, amely a francia nemzeti könyvtár, a Bibliothèque nationale de France gyűjteményéhez tartozik. (Ms. 17690.)

* A szerző a Szegedi Tudományegyetem egyetemi docense.

A kiadvány előszavát Jean Garapon, a nantes-i egyetem professor emeritusa, a kora újkori francia memoáriróadalom talán legnagyobb szaktekintélye írta. Szövegében – messze túllépve az ilyenkor szokásos általános megjegyzéseken – Rákóczi kortárs franciaországi ismertségére helyezi a hangsúlyt, és rávilágít a franciaországi (vagy Franciaországban megkezdett) alkotómunka sajátos kontextusára (politikai bukás vs. lelki „öntudatra ébredés”), Rákóczi lelkeségének és műfajválasztásának lehetséges forrásaira. Emellett azt is jelzi, hogy a most megjelent munka egy olyan tudatos építkezés része, melynek célja a 18. századi magyar irodalmon belül a Rákóczi-szabadságharc emigrációjához és a francia kultúrkörhöz egyaránt köthető, európai összefüggésben is jelentős alkotások francia nyelven történő megismertetése – ennek előző eleme volt Mikes Kelemen *Törökországi leveleinek francia fordítása*.¹

A szorosabb értelemben vett tanulmányok közül az első Tóth Ferencé. A 17–18. századi magyar–francia kapcsolatok szakértőjeként is ismert történész-filológus szerző (a szövegkiadáshoz kapcsolódó történeti jegyzetek is az ő alaposságát dicsérik) *François II Rákóczi, le prince et l'homme* [II. Rákóczi Ferenc, a fejedelem és az ember] című dolgozatának elsődleges célkitűzése egyrészt Rákóczi Ferenc életének rövid bemutatása (származás, tanulmányok neveltetés, ifjúkor, felnőttkor). Másrészt elemzi a fejedelmi „hivatás” (vagy végzet) tudatosulását, e tudatosulás következményeit is. A Rákóczi-szabadságharcot, majd az emigrációban végzett tevékenységet nemzetközi (kiemelten francia–magyar) kontextusba helyezi, áttekintve a kudarcokat és csalódásokat (így a spanyol örökösödési háborút lezáró békemegbeszélésekből való kizárást, vagy az 1718-as pozsareváci béke által implicált, véglegesnek tekinthető száműzetést), illetve a rodostói éveket. Noha a magyar olvasó is örömmel fogadja a többé-kevésbé tárgyalt vagy ismeretlen adalék felvillantását, a tanulmány érezhetően – és nagyon helyesen – a magyar történelmet, illetve a Rákóczi-szabadságharc összefüggéseit kevésbé ismerő nyugat-európai (elsősorban értelemszerűen a francia) közönség ismereteit kívánja bővíteni, mintegy „elhelyezve” Magyarországot a korabeli európai politika térképén, Rákóczit pedig a kor európai politikai arcképcsarnokában. Erre a magyar olvasónak is szüksége van, hiszen – s itt Tóth Ferenc megállapítását vesszük át – ha van nemzeti történelmünknek olyan eseménysora, amely értelmezhetetlen (vagy könnyen félreértelmezhető) a nemzetközi kontextus ismerete nélkül, akkor az éppen a Rákóczi-szabadságharc. Ezzel Tóth Ferenc sikeresen kilép az egyébként is utólagosan megkreált kuruc–labanc dichotómiából, s közelebb visz bennünket az „igazi” szabadságharchoz.

A kötetnek nem csupán terjedelme miatt meghatározó része a második fejezet, Tüskés Gábor bő száz nyomtatott oldalt kitevő, címként a tárgyalt munkát választó írása (*Confessio peccatoris – Confession d'un pécheur*). A kritikai kiadás hatalmas vállalkozását évtizedes távlatban összefogó és irányító szerző az utóbbi években magyar, francia,

1 MIKES Kelemen, *Lettres de Turquie*, Édition établie sous la direction de Gábor TÜSKÉS, avant-propos d'Antal SZERB, préf. BÉRENGER, traduites du hongrois et annotées par Krisztina KALÓ et Thierry FOULLEUIL, avec des notes historiques de Ferenc TÓTH, édition revue et préparée par Michel MARTY (Paris: Honoré Champion, 2011).

angol és német nyelven megjelent tanulmányaiban igen elmélyülten foglalkozott Rákóczi autobiografikus műveivel, sorra tárta fel azok megközelítési és értelmezési lehetőségeit, közreműködött az *Confessio* angol fordításának 2019-es Corvina-kiadásában,² mintegy előkészítve a francia kritikai kiadást, illetve a most tárgyalt, monografikus igényű könyvfejezetet. Nem véletlenül fogalmazunk így: a tanulmány gyakorlatilag az irodalomtudomány és a társdiszciplínák minden eszközét mozgósítva a *Confessio* szövegének és környezetének talán legteljesebb olvasatát nyújtja, igazi fogódzót kínál kutatóknak és érdeklődőknek egyaránt. Eredményeinek, meglátásainak, az általa kínált perspektíváknak már a pusztá összefoglalása is szinte külön ismertetés tárgya lehetne, ezért itt csak a művelődéstörténész olvasó (vagyis saját magunk) számára legmarkánsabbnak tűnő jegyek felidézésére szorítkozunk.

A megfogalmazásában és gondolatiságában is igen sűrű tanulmány már felütésében egyértelműen állást foglal: a több műfaj határmezsgyéjén (vagy éppen keresztmetszetében) elhelyezkedő, keletkezését illetően Franciaországhoz és Törökországhoz köthető *Confessio peccatoris* viszonylag kevésbé ismert, ám fontos és összetett szöveg, a 18. századi latin nyelvű narratív-meditatív próza egyik jelentős alkotása. Autobiografikus jellege mellett komoly történeti forrás is lehet, s mindemellett a francia–magyar irodalmi kapcsolatok (s általában a francia kultúra európai kisugárzása), az ágostoni vagy port-royalista ihletű önvizsgálat történetének teológiai különbözőségeket és a felekezeti feszültséget is felszínre hozó, mérvadó dokumentuma. Ugyanakkor, noha már a 18. században született két francia adaptációja is, a kritikai kiadás egészen e kötetig váratott magára.

A tanulmány megközelítésében a *Confessio* olyan sokrétegű alkotás, amelynek elemzése nem csupán a diszciplínák sokaságát igényli, hanem felveti a mű belső szerveződésének pluralitását is. Miközben a *Confessio* mintegy magába olvasztja az önélet-íráshoz kötődő, illetve a vallásos irodalom több jegyét és technikáját, a benne-általa zajló lelkiismeret-vizsgálat is hármassá, történelmi, politikai és spirituális szempontból látszik megvalósulni. A rétegek, megközelítések és interpretációs lehetőségek sokasága rejlik tehát a tanulmány terjedelme és gondolatsűrűsége mögött.

A *Confessio* általános értékelését, majd a kiadás- és kutatástörténet áttekintését követően a vizsgálat első csomópontját a mű keletkezésének körülményei alkotják. A tanulmány megállapítja, hogy az 1713-as, a janzenizmus minden formáját elítélő *Unigenitus* kezdetű bullával sokáig szembe helyezkedő Grosbois-ban, Rákóczi „spirituális visszavonulásának” idején megkezdett alkotás mindvégig szoros összefüggésben állt a fejedelem politikai gondolkodásának és személyes helyzetének alakulásával. Ebből fakadóan a „bukott fejedelem” motívum mellett részletesen foglalkozik a grosbois-i visszavonulás feltételezhető (de egyértelműen nem meghatározható) okaival, illetve azzal sajátossággal is, hogy Rákóczi – a memoárszerzők többségétől eltérően – nem pályája végén fog bele az írásba. A grosbois-i „konverzió” ugyanakkor egybeesik életének fordulópontjával: az országot elhagyó fejedelem az európai politikai erőter fejleményei folytán lassan száműzötté, tényezőből „játékszerré” válik, aki ezzel az átokkal együtt

2 Vö. Tüskés Gábor, „Ferenc Rákóczi II and Confessio peccatoris”, in Ferenc RÁKÓCZI II., *Confessio peccatoris*, 367–387 (Budapest: Corvina Kiadó, 2019).

azt az áldást is megkapja, hogy immár beszélhet a saját hibáiról. Grosbois nem csupán a szöveg genezise, hanem a kézirat fennmaradása szempontjából is fontos hely: az itt írt első könyvet a helyi szerzetesekre bízta a szerző, midőn 1717-ben tovább indul Törökországba. A törökországi tartózkodás első szakaszában írt második és harmadik könyv keletkezésével kapcsolatban – a tartalmi elemzésen túl – igen fontos az a megállapítás, hogy a mű szervezőelve az alkotás során folyamatosan alakult.

A sokrétűséget külön alpont is tárgyalja. Eszerint a szöveg Rákóczi történelmi személyisége, komplex írói szerepe és a saját képét megformáló irodalmi alak rétegeire bontható, melyek közül csak a szerzői funkció legalább tizenegy beazonosítható kiindulási vagy nézőpontot tartalmaz. Külön értékelendő és szintén komplex elemekből áll az írói program. Rákóczi egyszerre kíván „örökérvényű igazságot” találni és erkölcsi mintát mutatni. Isten folyamatos megszólítása mellett saját magával is párbeszédet folytat; az egyes szám első személy használata pedig új identitásának megszilárdítását célozza.

Természetesen a *Confessio* is magán hordja más szerzők hatását. Noha maga Rákóczi általában nem hivatkozta kútfőit, a tanulmány az antikvitás, a humanizmus és a Biblia vitathatatlan befolyása mellett Szent Ágoston vallomásait, illetve a 17. századi francia – elsősorban ágostoni ihletésű és/vagy janzenista kötődésű – irodalmat (Fénelon), valamint történelemfilozófiát és etikát (Bossuet) azonosítja, részletesen kifejtve azt a megállapítást, miszerint a *Confessio* külön fejezetet alkot Szent Ágoston kora újkori recepciójának történetében.

Az írói programhoz, illetve a tartalmi és szerkezeti elemzéshez kapcsolódik a *Confessio* szerkezeti és tematikai felépítésének bemutatása. Jóllehet korábban a tanulmány szerzője a mű szervezőelvének eleve el nem döntöttsége mellett érvelt, itt azt is jelzi, hogy a *Confessio* átgondolt szerkesztésű munka, amit az is tükröz, hogy a három – eltérő hosszúságú periódust tárgyaló – könyv terjedelme megegyezik, együtt koherens egészet alkotnak, s bennük az elbeszélő és meditatív jellegű passzusok váltakozása figyelhető meg. A könyveket az én-értelmezés, az ember mint „Isten gyermeke”-kép, a belső vívódások ábrázolásának és a politikai, illetve spirituális értelemben vett hazatérés gondolatának állandó jegyei fűzik egybe. A tematika alakulásáról az első és a harmadik könyv összevetése informál bennünket. Az első könyv igen hosszú, gyakorlatilag a szerző születésétől az írás pillanatáig tartó időszakot ölel fel (bár a szabadságharcról igen keveset szól), s a gyónó életét és hitbéli fejlődését mindvégig a külső, társadalmi-politikai történések kontextusába ágyazza, ezzel is erősítve a fejedelmi küldetés reprezentációját. A harmadik – hangnemében már a szervezkedés elbukása által is meghatározott – könyv konfesszió jellege elmosódottabb, a szerzői reflexiók, kitekintések és interpretációk egyre hosszabbak, illetve gyakoribbak.

Ezzel együtt a *Confessio peccatoris* jócskán túlmutat az ágostoni mintán, hiszen a magyar és európai történelem, valamint politikai fejlemények átlépik a szorosabb értelemben vett belső teret. (Noha tudjuk: Rákóczi egy ideig ezek tevékeny részese volt.) Ugyanakkor a kontinens sorsa, Magyarország története és a szerző életének alakulása össze is fonódik.

Egy bűnös vallomásairól szólva a bűn fogalmának (vagy még inkább: Rákóczi bűn-értelmezésének) központi helyet kell elfoglalnia a mű értékelésében; már csupán azért

is, mert a *Confessio* egyik leggyakrabban előforduló toposzáról van szó. A tanulmány elejét is tesz ennek az elvárásnak, s *La typologie et le concept du péché* („A bűn tipológiája és fogalma)” címmel önálló alfejezetet szentel a kérdéskörnek. Megközelítésének kiindulópontja az, hogy a bűn–bűnbánat–bűnhődés hármasa a *Confessio* konceptuális alapja. A bűnösség felismerése ugyanakkor lehetőséget kínál önmagunk legyőzésére és az öngazolásra is. Rákóczi művéből komplex bűn-fogalom bontakozik ki, melynek értelmében nem csupán az ember, hanem az állam is követhet el bűnt. A továbbiakban Tüskés részletesen tárgyalja a bűn Rákóczinál előforduló típusait, a fogalom másokra vonatkoztatását (ne feledjük, hogy a bűnös *per definitionem* maga a szerző!), az ártatlanság, a „bűnbeesés”, a megtérés és a Rákóczi-féle bűnértelmezés teológiai, irodalmi vagy kulturális gyökereit.

Az írás, a kiadástörténet és a recepció fontos kérdését érintik a *Confessio* nyelvét vizsgáló részek (*Langue, écriture de soi, rhétorique*). Megállapításaik szerint a magyar, a francia és a latin nyelvet felváltva használó Rákóczi részéről tudatos választás volt az általa tökéletesen bírt latin nyelv. Egyrészt összhangban állt a mű teológiai-vallási irányultságával csakúgy, mint a latin Magyarországon élvezett státuszával, másrészt – legalábbis elméletileg – szélesebb, európai olvasóközönség megszólítását is lehetővé tette (volna). Ez a nyelvválasztás a Rákóczi által előre nem látható tendenciák előtérbe kerülése miatt a kézirat lappangása mellett mégis fontos szerepet játszott abban, hogy a későbbi korok nem kezelték helyén a *Confessiót*, fordítási nehézségek keletkeztek, s olvasóközönsége a reméltnek csak töredéke lett. A nyelvi kérdéshez kapcsolódik a tanulmányban a *Confessio* szövegének stilisztikai és diskurzus-elemzése is. Különösen értékesnek tűnik Rákóczi múlt-ábrázolási eljárásainak azonosítása és számbavétele, hiszen ezek révén tisztán láthatjuk, miként konstruálja meg (esetleg rekonstruálja) és láttatja Rákóczi a mű egyik központi elemét adó múltat. Annál is fontosabb ez, mert – a tanulmány megállapítása szerint – Rákóczi (el)beszélői alapállását a múltbeli történések érzelmi töltetű, szubjektív felidézése, az állandó fel- és megindultság, az önstilizálásra való hajlam és egyfajta apokaliptikus hangvétel határozza meg. A történelemábrázolás főbb formáit a leírások és tényközlések mellett szimbólumok és allegóriák használata, valamint szubjektív vélemény megfogalmazása alkotja, melyeket Rákóczi szinte észrevehetetlenül vegyít egymással. (Már csak ezért is egyet kell értenünk azzal a megállapítással, miszerint hiba volt a *Confessiót* kizárólagosan és ellenőrzés, illetve a szubjektív tényezők figyelembevétele nélkül történeti forrásként kezelni.) Szintén ehhez a kérdéskörhöz tartozik az a meglátás, amely már a következő, fikció és valóság viszonyát tárgyaló alfejezethez vezet át: több, Rákóczi által használt elem (miniprotrék, történetmesélés, tájleírások) alkalmazása arra mutat, hogy a fejedelem irodalmi értékkel bír, s egyúttal szórakoztató művet kívánt olvasói elé tenni.

Fikció és valóság dichotómiája az autobiografikus műfajok minden egyes szövegének esetében felmerül, hiszen a múltat olyasvalaki láttatja, aki „érintett volt” benne (vagy akár még a mű megjelenésekor is érdekelt egy bizonyos múlt-interpretáció fenntartásában, netán egy gyökeresen új létrehozásában). Az igazság–hazugság e téren idejét múlt kettősét félretévő okfejtés itt Éric Tourette és Aradi Csenge eredményeinek nyomán a „belső” és „külső” múlt, illetve az önéletíró és az olvasó közötti viszonyt újraértelmező

egologikus tér fogalmának bevezetésével rávilágít az „én” öngazolásának pszichés kényszerére, s az író–olvasó viszony szükségszerű egyensúlytalanságára. Miként az Aradi Csenge által tárgyalt La Rochefoucauld, úgy Rákóczi is kénytelen állandóan saját magát helyezni a középpontba; emellett az írás jelenéből látja és láttatja a múltat.³

A *Confessio peccatoris* műfaji hovatartozásának meghatározása a kritikai kiadás egyik fontos feladata. A tanulmány eleget is tesz ennek a kíváncsúnak. A 16–17. századi autobiografikus művek sajátosságait számba véve úgy foglal állást, hogy a *Confessio* a „spirituális önéletrajzok” azon típusához tartozik, melynek kiindulópontja az életút válsága által implikált „bűnbánási aktus”, s amely a szerző addigi életét és a történelmi eseményeket vallásos kontextusban jeleníti meg. Noha Rákóczi címválasztásában egyértelműen az ágostoni modell mellett foglal állást, művének célkitűzése jóval összetettebb, más műfajokból is merít, s így „tüllép” mesterén. Tüskés Gábor szerint az egyetlen terminussal nem meghatározható *Confessio peccatoris*ra leginkább a Port-Royal hagyományához illeszkedő „vallomásos önéletrajz” (fr. „autobiographie-confession”) kifejezés illene. Ennek pontos megértéséhez, illetve a *Confessio* kontextusba helyezéséhez Rákóczi műve és 17–18. századi hasonló jellegű európai (svéd, angol vagy éppen magyar) vallomásos emlékiratok egybevetését javasolja. Fontos szem előtt tartani, hogy a *Confessio* és Rákóczi emlékiratai egymást kiegészítő és erősítő, de nem azonos műfajú szövegek – a tanulmányban olvasható érvelés szerint Rákóczi tisztában is volt mindkét műfaj szabályaival.

Az utolsó előtti alfejezet a *Confessio* utóéletével és fordításaival foglalkozik. Megjegyezve, hogy akár több, 1720 után készült kézirat is lappanghat (vagy eltűnt), hangsúlyozza, hogy az emigrációban született műveit nem a kortárs olvasóknak szánó Rákóczi a *Confessió*val kivételt tett, amikor már 1726-ban tanulmányozásra ajánlotta a kamalduli szerzetesek számára. A latin nyelvű kézirat Párizsba, a Saint-Germain des Prés apátság könyvtárába kerülésének tárgyalása mellett itt kerül sor a két francia fordító, Jourdain és Bonnaud életútjának ismertetésére is. (A fordítások értékelése a kötet későbbi tanulmányainak feladata.) Bonnaud tevékenysége viszonylag ismert, több lexikonból is adatható; Jourdain esetében viszont komoly kutatómunka kellett ahhoz, hogy kiderítsék a fordító személyazonosságát és életútjának rekonstruálható állomásait.

A bevezető részekkel összekötve a tanulmányt mintegy keretbe foglalja az utolsó alfejezet. A szerző a *Confessio* jelentőségét a kivételesen egyéni atmoszférából következő egyedisége mellett abban is látja, hogy interpretációi koronként változnak. Rákóczi több identitást egyesítő, ám ezzel is egyedi „politikai lelke” rezdülései szinte az „érzékenység korát” előlegezik meg, az idealizált önarcképként, történelmi dokumentumként vagy egy igazi egyéniség manifesztálódásaként is besorolható *Confessio* pedig végül is megtalálja az összhangot a magyar emlékirói hagyomány, az európai politikai valóság és az ágostoni-janzenista lelkiség és irodalomfelfogás között. Kutatása, értelmezése pedig több tudományág számára fog hasznos adalékokat, nem egyszer meglepetést szolgáltatni.

3 Vö. ARADI Csenge, *Diskurzusok emberről és Istenről: Kognitív metaforaelméleti elemzések Pascal és La Rochefoucauld munkáiban* (Budapest: Ráció Kiadó, 2019).

A kötet következő két fejezetét alkotó rövidebb tanulmányok szerzői szintén a *Confessio* szövegének értékelését vállalták, ám alapállásuk és eszköztáruk jelentősen eltér Tüskés Gábor átfogó elemzésétől.

Gausz Ildikó kifejezetten a nyelvi kérdésekre fókuszál a Rákóczi eredeti latin szövegét és Chrysostome Jourdain francia fordítását egybevető dolgozatában (*La Confession sous la plume de Chrysostome Jourdain: Étude comparative du latin original et de la traduction française*). A latin választása mellett érvelve jelzi, hogy a legalább négy nyelvet (magyar, latin, német, francia) magas szinten művelő Rákóczi egyik nyelvhez sem tudott anyanyelvi beszélőként viszonyulni. Az általa használt modern latin variáns segítségével komoly retorikai erővel bíró, szókincsében és érzelmi eszköztárában is gazdag szöveget alkotott, melyet Jourdain alapos munkával igyekezett minél nagyobb hűséggel átültetni francia nyelvre. Célját, hogy egy általa nagyra értékelt szöveget kiszabadítson a Nyugat-Európában ekkor már ténylegesen holt nyelvnek tekintett latin fogságából, elérte. (Arról már nem tehetett, hogy kéziratos fordítása jó időre feledésbe merült, s két és fél évszázadot kellett várni kritikai kiadására.) A hűség ugyanakkor nem jelentett szolgai utánzást. Gausz megállapítása szerint Jourdain igyekezett az addigra már megszilárdult karteziánus nyelvi hagyomány alapján értelmezni Rákóczi szövegét, az átültetéskor egyszerűsítette annak barokkos nyelvezetét, s megoldásaival egészen közel hozta azt a korabeli francia beszélőhöz, miközben megőrizte alapvető stílusjegyeit. A tanulmány részletesen áttekinti az egyes átváltási és szövegkezelési műveleteket (például kiegészítések, betoldások, kihagyások, cserék, ismétlések), melyek révén a fordítás megtartja az eredeti szöveg érthetőségét és ritmikáját. Külön érdekességet jelent a neolatin szöveg és főleg a magyaros neolatinizmusok „franciásításának” elemzése. Ebből – a pleonazmusok irtása és az ablativus absolutus által jelentett kihívás megoldása mellett – az is kiderül, Jourdain néha a magyaros kifejezéseket gallicizmusokkal helyettesítette, ami kifejezetten invenciózus fordítói hozzáállásról tanúskodik. Fordítása mégsem mentes a hibáktól, melyek egy része figyelmetlenség következménye, de az is tetten érhető, hogy sokszor túlságosan ragaszkodik az eredetihez, vagy éppen a magyarországi specifikumok esetében kihagyja az ismeretlen kifejezéseket. Összeségében azonban Jourdain jól kezeli Rákóczi latinságát, „életre kelti” szövegét francia nyelven.

A negyedik fejezet, Aradi Csenge Eszter és Hámori-Nagy Zsuzsanna közös, két részre osztott tanulmánya a *Confessio* két kéziratos francia adaptációjával, Jourdain és Bonnaud alkotásával foglalkozik, kifejezetten a textológiai jegyekre fókuszálva. Erre mindkettőjüket az általuk korábban elvégzett, a sajtó alá rendezéshez nélkülözhetetlen munka jogosítja fel: Aradi Csenge Eszter Jourdain, míg Hámori-Nagy Zsuzsanna Bonnaud kéziratos szövegét írta át. A tanulmány ennek megfelelően oszlik két részre.

Aradi Csenge Eszter Jourdain kéziratáról szólva megállapítja, hogy a két kötet terjedelmű szöveg mindvégig egyazon kéztől (magától Jourdaintól) származik, helyesírási következetlenségei vélhetően abból erednek, hogy a korban még nem rögzültek a francia helyesírás szabályai. Az első kötetben több a javítás, mint a másodikban, noha vannak hibátlan oldalak is. A hibák tipizálását követően a kézirat szemantikai szempontú vizsgálata megállapította, hogy a szövegben nincsenek érthetetlen mondatok vagy bekezdések, megértési nehézséget a latin eredetit talán túlságosan is követő mellékmondat,

illetve névszóiszerkezet-halmazos jelentett. Jourdain több helyütt rövidebb egységekre tagolta Rákóczi hosszú bekezdéseit, s széljegyzeteiben javításokat vagy kiegészítéseket közölt (noha egyes javításokat egyszerűen a sorok közti szabad helyre írt be).

Jean-Baptiste Bonnaud Hámori-Nagy Zsuzsanna által átírt és bemutatott kézírata terjedelmét illetően Jourdainénak csak töredéke, és jellegében is eltér attól. Láthatóan piszkozatról van szó (Bonnaud egyébként is sok mindenbe „belekapott”); a sok javítás miatt néhol a szöveg szinte olvashatatlan. Bonnaud sokkal szabadabban fordít, mint Jourdain, noha az eredeti gondolati tartalmát és stiláris jegyeit tiszteli. A szabadság átalakítást is jelent: Bonnaud-nál az elbeszélő-leíró részek egyes szám harmadik személybe kerülnek, míg a meditatívak esetében marad az egyes szám első személy. Látható, hogy az eredetileg értelmező fordításnak induló munka adaptációvá vált, ám máig nem lehet tudni, van-e a töredéknek folytatása, jóllehet a kézirat azt is sugallja, hogy Bonnaud kezdett belefáradni önmaga javításába.

A tanulmányblokk és a szövegközlés közti átmenetet a kézirat olvasását közvetlenül előkészítő megjegyzések biztosítják. Ezek szerint az előmunkálatok során a kollektíva tagjai arra törekedtek, hogy a kézirat csak a lehető legkisebb mértékben módosuljon. Az olvasást nehezítő karakterek kivételével meghagyták az eredeti helyesírást és nyelvtani szerkezeteket, és a szövegbeosztáson sem módosítottak, így hűen reprodukálják Jourdain következetlen ékezet- és aposztróf-használatát, a népnevek korabeli írásmódját. Igen szerencsésen szükségtelennek tartották a szöveg modernizálását – a lexikai elemek külön vagy egybeírása mellett erre csak a személy- és helynevek esetében került sor, akkor is a Corvina-kiadásban szereplő alakok átvételével. Az eredetileg csak előlapi számozással ellátott, de kétoldalas lapok esetében az eredeti lapszámozás megtartása mellett a elő-, illetve hátlapot a)/b) jelzettel látták el. A fordító-scriptor által – az előző tanulmányban jelzett módon – végzett javítások, illetve betoldások a végjegyzetekbe kerültek; besorolásukat a helyük és funkciójuk alapján határozták meg. (A tanulmány a 181–182. lapon közli a beazonosított javítások és betoldások-kiegészítések tipológiáját, valamint a kiadásban használt rövidítéseket.) A lábjegyzetekbe került annotációkban megtartották a latin nyelvű változatot. A nyomtatásban megjelent szöveg olvasójaként szeretnénk jelezni, hogy valamennyi döntés üdvösnek bizonyult, a szöveg olvashatóságát és értelmezését segíti.

A kiadói megjegyzésekből derül ki nagyrészt az is, hogy a kiadást előkészítő magyar–francia kollektívából ki milyen szerepet vállalt a részfeladatokból – más szóval: kinek a hozzáértését, felkészültségét dicsérik a kritikai kiadás különböző elemei. Aradi Csenge Eszter és Hámori-Nagy Zsuzsanna már említett átírói tevékenysége mellett az átírást Tüskés Anna ellenőrizte és javította. A történelmi jegyzeteket Tóth Ferenc, az irodalmi hivatkozásokkal kapcsolatosakat Lengyel Réka készítette; a bibliai, illetve liturgiai utalások feltárását Szebelédi Zsolt végezte.

S végül néhány szó a szövegkorpusz döntő eleméről, Chrysostome Jourdain francia fordításáról. Nem lehet, nem is kell, hogy tisztünk legyen ítéletet alkotni Rákóczi szövegéről. Ezt megtették már mások, különböző szempontok alapján. Mi magunk teljes mértékben egyetértünk Tüskés Gábornak tanulmányában is többször kifejtett értékelésével, miszerint a *Confessio peccatoris* a kora újkori irodalom mindeddig méltatlanul keveset

említett, több rétegű, igen jelentős alkotása. Amennyiben ezen alapállásból vizsgáljuk Jourdain kéziratát, örömmel állapíthatjuk meg, hogy a mű (illetve annak friss kiadása) nagy mértékben hozzájárul ahhoz, hogy Rákóczi alkotása az őt megillető helyre kerüljön. Nem kis mértékben a kiadást előkészítő kollektíva hozzájárulásának köszönhetően Jourdain fordítása veretes, de nem túlbonyolított francia nyelven szól hozzánk, 21. századi olvasókhoz, megbízhatóan kezeli a 18. század közepére már igen kifinomult francia irodalmi-filozófiai diskurzust, képes követni Rákóczi hangjának (lelkének) minden rezdülését. Meglátásunk szerint a szem könnyen hozzászokik a helyesírás sajátosságaihoz, és nem kell felsőfokú francia nyelvtudás vagy a régi francia szövegekben való különösebb jártasság ahhoz, hogy a kiadás elérje a Rákóczi által is áhított célt, vagyis magas irodalmi értékű, egyúttal élvezetes olvasmánnyá épülésünkre váljon.

Zárásként pedig idekívánkozik az a megállapítás, hogy e hatalmas vállalkozás sikere nem kis mértékben köszönhető annak, hogy az Irodalomtudományi Intézet XVIII. századi osztálya szoros, mondhatni baráti kapcsolatokat ápol a hazai és külföldi tudományos műhelyekkel, igyekszik tevékenységébe bevonni azok kutatóit, épít eredményeikre, s ezzel megteremtí az igazi összefogás lehetőségét.

Szász Géza

Fazekas Mihály

Szerkesztette Csörsz Rumen István, Debreczeni Attila és Szilágyi Márton
Studia Litteraria: Irodalom- és kultúratudományi folyóirat, 59, 3–4. sz. (2020), 274 l.

Az elmúlt években minden bizonnyal két irodalomtörténész, Debreczeni Attila és Szilágyi Márton tette a legtöbbet Fazekas Mihály új kritikai kiadásának megalapozásáért, jóllehet a „perújrafelvételt” sürgették Borbély Szilárd törekvései is.¹ A folyóiratszám *Szerkesztői előszavában* Szilágyi Márton „rangrejtett klasszikusról” szól – és ez a kurtá minősítés hatásosabb üzenetet közvetít a tágabb közönséghez, mint egy lexikoncikk –, s patinás cégéreként rögzíti a Csokonai árnyékában meghúzódó Fazekas valóságos rangját, akit kortársai sem ismerhettek érdeme szerint.

* A szerző a Tiszántúli Református Egyházkerületi Nagykönyvtár és a Debreceni Református Kollégium Múzeumának nyugalmazott igazgatója.

1 TAKÁTS József, „Három bolond nap, Fazekas Mihály: *Lúdas Matyi*”, *Forrás* 53, 1. sz. (2021): 105–111. Nem minden ok nélkül nevezi extravagánsnak Borbély Szilárd témába vágó írásait, mert az utóbbi szerző értelmezésében a „szöveg morális tanítása a rendi patriarchális világ megerősítésére irányul.” Az értelmezési keretek tágításának nem használtak azok a megközelítései sem, melyek értelmében Döbrögi a közönség szolgálatában filantrópként lép fel egy árdrágító suhanc ellenében. Lásd: BORBÉLY Szilárd, „Debre és Döbrö: Jegyzések és emlétek a *Lúdas Matyi* olvasásához”, in *Margonauták: Írások Margócsy István 60. születésnapjára*, szerk. Csörsz Rumen István, HEGEDÜS Béla, VADERNA Gábor, AMBRUS Judit és BÁRÁNY Tibor, 180–187 (Budapest: Reciti Kiadó, 2009).

Debreczeni Attila *Kiindulópontok és kontextusok Fazekas Mihály életművének újraértelmezéséhez* című tanulmányát Julow Viktor „életrajzi-kronológiai” szemléletével indítja, míg az általa kialakított új értelmezői kontextus négy sarokpontban rögzíthető: a *Poézis*, az *Erkölc*s, a *Tudományok* és az *Önértelmezés* fogalmi köré.² A költő kéziratban maradt *Aprótseprőse*inek lényegével és kompozíciós elveivel így a *Poézis* alfejezetében találkozunk, mely kéziratköteg *Ajánló verse* a kor egyik neuralgikus pontjára, az igaztalan kritikusra utal. Az irodalmi élet verstanti vitáihoz és pereihez, pártos-tüskés bozótosba vezet *Az én poézisom* című költemény is, amely a „felkent” lantosok izlésdiktátumát vitatja. Fazekas „Minitúr ars poeticá”-jának hangszerkatalógusa a magyar kultúra kasztrendszeres hierarchiájáról is tudósít, mellyel összefüggésben a költő kétségek között is felszólal az „alja nép” érdekében – mielőtt „e’ per valamerre ledülne”. Azt a köznépet érinti ez mélységesen, melyet a *Debreceni Grammatika* a kódközösség részének tekintett. „Már azokat ma tzigány ’s kóldús szájába valóknak / Hirdetik” – mondja a magyaros rímek aktuális megítéléséről a klasszikusok pompás tógája és metrumai mögé húzódó Fazekas Mihály.

A Lúdas Matyi olvasatai

A *Lúdas Matyi* példázatával az *Erkölc*s alfejezetében találkozunk, amely Debreczeni Attila szerint „megalapozottan vonható a legáltalánosabb morálteológiai összefüggések körébe”, így az erkölcs a mű „közvetlen tárgya és legfőbb vonatkozási pontja” (30). Fazekas esetében nincs ennél jogosultabb felvetés, de a döntő kérdés mégis inkább az lehet, hogy miféle morálteológiát értsünk ezalatt? A református tanítások egyes (Kálvin által rögzített) kritikus esetek kivételével (amelyekben az Úr szabadítót küld, vagy egy Magisztrátus száll szembe a zsarnokkal) nyilván nem szólíthatnak békétlenségre a fennálló renddel szemben. Debreczenben azonban már Melius püspök élesen megkülönböztette a törvényt az igazságtól, amikor kimondta: „Most a’ Verbóczi decretoma szóll, halgat az Istené a’ pad alatt.”³ Melius glosszája Sámuel I. könyve 12, 5–6 textusához íródott. Félreértelmezésére esélyünk sem lehet, mert a reformátor kőbe véshető szavait az alábbi pontosítás előzi meg: „Sámuel azt kevénnia, hogy Isten az ű igaz törvenie szerint tegien iteletet es törvent.” A történet korfordulót jelez: Izrael utolsó nagy bírása felkeni az uralkodót, aki átveszi az ítélkezést, megváltozik az ősi jogrend. Debreczen tehát nem véletlenül adta ki törvénykönyvként a *Lex politica Dei* című bibliai törvénykivonatot, annak bizonyosságaként, hogy a *Tripartitumnál* ismer magasabb rendű szabályozást.⁴

2 Az újabb irodalomból egyebek között Bíró Ferenc és Bécsy Ágnes műveit említi a szerző, aki saját munkáival is jelentősen hozzájárult az új megközelítésekhez. Lásd: DEBRECZENI Attila, „A »kötött ihletek« költője: Fazekas Mihály, Cs. et F.”, *Tiszatáj* 52, 12. sz. (1998): 1–16; DEBRECZENI Attila, „Egy új Fazekas-kiadás alapvetése”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 123 (2019): 661–694.

3 MELIUS JUHÁSZ Péter, *Az két Sámuel könyveinek, és az két királyi könyveknek az sido nyelvnek igazságából, és igaz és bölcs magyarázók fordításából, igazán való fordítása magyar nyelvre*, kiad. Ötvös László (Debrecen: Tiszántúli Református Egyházkerület, 2010), 57.

4 *Lex Politica Dei, Azaz Mindenféle Törvények...* (Debrecen: Lipsiai Pál, 1610). – RMNY 992 és 993.

A Werbőczyhez viszonyulás azért is fontos részlet, mert Szilágyi Márton a szerző esetleges üzenetei szempontjából nagy jelentőséget tulajdonít annak, hogy a *Lúdas Matyi* 1817-es kiadásában már szerepel egy utalás Werbőczyre, sőt a cselekmény a Dózsa-féle parasztháborúk kegyetlenkedései korába, azaz „a jogtalanság és zabolátlanság” törvénytelen világába helyeződik. A *Lex Politica Dei* legelső lapjain olvasható a szolgákról és a gazdákról szóló alfejezet (a *Polgari Törvények* 4–8. oldalán), amely kimondja a puritánok által is hangoztatott tételt a jobbágyrendszer bírálatában: saját nemzetből valót tilos rabként tartani. Miközben a szolgákat engedelmességre, hosszú tűrésre és hűséges munkára inti, az urakat arra figyelmezteti, hogy „ha neked szolgád vagyon úgy tartsd mint atyádfiát”. „Ti Urak, igassaggal és egyenlőséggel legyetek a ti szolgaitokhoz, tudván hogy tinektek is Uratok vagyon mennyekben.”

Bár a puritánok éles társadalomkritikája a 18. században nem kaphatott nyomdafestéket, a városban mélyen rögzültek a jobbágyrendszert illető morális állásfoglalásaik, mint ahogy még a 19. század közepén is gyakorlatban volt a házi istentiszteletek puritán szokása.⁵ Komáromi Csipkés György nyomtatásban megjelent prédikációjában az alábbi mondat olvasható: „keresztyén testvéreidet kegyetlen szolgaságba taszítottad, jobbágyokká és pórokká”.⁶ A bibliafordító nyelvhasználatára (dédunokája) Domokos Lajos főbíró konkrét idézettel is hivatkozik 1795-ben, a *Debreceni Grammatikában*. Ha a helyi nyomda egészen a 18. század végéig, a cenzúra packázásai miatt gyakran kortárs művek helyett nem adta volna ki folyamatosan a puritán kegyességi irodalmat – vagy mindez bármi más okból feledésbe merült volna –, a kollégiumi diákok 1793. évi vizsgakérdései között akkor is ott szerepelt: „mutassa be, hogy természetes állapotában minden ember egyenlő”.⁷ Ha tehát Fazekas morálteológiai háttérét keressük, abban a szöveggörnyezetben találhatjuk, amelyben a szolgát nem csupán hűségre és engedelmességre intik, hanem urát is arra kötelezik, hogy őt „attyafának”, azaz embertársának tekintse. Itt is jelen van tehát a dolgok több nézőpontból történő vizsgálata, amely valóban okot adhat a *Lúdas Matyi* többféle értelmezésére.

Debreceni Attila tanulmánya értelmében a történet Julow Viktor-féle „képviselői-osztályharcos” megközelítésének és a „demokratiai iránymű” koncepciójának lebontását „az újabb szakirodalom már elvégezte” (24). Bár valószínűleg többnyire azt tartjuk, amit egy-egy adott korszak diskurzusa annak tekint, úgy vélem, hogy egyes 19. századi értelmezéseknek lehetnek lebonthatatlan pillérei. Fazekas enigmatikus művének el-

5 GÁBORJÁNI SZABÓ Botond, „Egy Keresztyén Respublika, Debrecen”, in *A debreceniség mintázatai: Városi identitás és a lokális emlékezet rétegei a kora újkortól napjainkig*, főszerk. FAZAKAS Gergely Tamás, szerk. BÓDI Katalin és LAPIS József, 74–89 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2020), 85., és a 94. jegyzetpont.

6 BARCZA József, szerk., *A Debreceni Református Kollégium története* (Budapest: Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1988), 56.

7 Az 1793. évi vizsgakérdések forrásközlését lásd: G[ÁBORJÁNI] SZABÓ Botond, *A Debreceni Református Kollégium a „pedagógia századában”* (Debrecen: Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 1996), 241. A vizsgakérdés fenti mondata szinte betű szerint megtalálható Martonfalvi György (1670-es) Amesius kommentárjában. A kommentár állításai: „1. mert az ember csak más teremtményekre kapott hatalmat, az embertársára nem, 2. mert egy barbár népnek sincsenek a saját kebeléből jobbágyai, 3. mert minden ember egyenlő természettől fogva.” Lásd: BARCZA, szerk., *A Debreceni Református Kollégium története*, 55.

ső közreadója, Kerekes professzor és más kortársak, végül az analfabéta Martzi kanász érzületeit és „olvasatát” megalapozhatta, hogy a szerző meggyőzően szóló Döbrögi ég-be kiáltó önkényéről,⁸ így a rokonszenv ezáltal is az áldozat és bosszúja mellé sorakozhat, míg a bűnöst a válaszlépések brutalitása mellett bűneinek belátása – azaz megbánása is – méltóvá teheti az isteni kegyelemre.

Fazekas jól ismerte maga körül a „befogadói horizontot” (Szilágyi Márton kifejezése, 73) így az újabb megközelítések már ezért sem érvényteleníthetik a kortársakét.⁹ A mottó, az előszó és az utolsó strófa akár kódokat nyitó kulcs, akár „engedmény a kor-nak”, utólag legfeljebb gazdagíthatta a főszöveg olvasatának önmagában is többértű lehetőségeit. A szüzsé a maga korában azért is döntő lehetett, mert kevesen hihették el a fügefalevelnyi előszónak, hogy „elmúlt a vad idő”. Nem véletlenül érzékelték e műben arisztokratizmus elleni szatirikus üzenetet gróf Dessewffy József,¹⁰ Batsányi János¹¹ és mások, ezért nyilváníthatta Toldy Ferenc „az első demokratiai iránydarabnak”, amelyben „az elnyomott nép egyik embere keserű bosszút áll a zsarnok földesúron”.¹² A sokféle megközelítés láttán felmerülhet a kérdés: vajon Fazekas Mihály tudatosan érte azt el, hogy az olvasó arra gondoljon, amit ő tulajdonképpen nem írt le? Bár ez lehetséges volna, mégis nyilvánvalóan leírt annyit, amennyi ehhez bőven elég volt.

Számomra a történet legnyugtalanítóbb részlete a medvés hasonlat, melynek értelmében Matyi, „az én szülöttem [...] [aki] becsületet tanulni ment Kazinczy Ferenc úrhoz”, a „mi fájunk” a „mi Matyink” talán nem minden ok nélkül hasonlíttatik megkínzott, nevetségessé tett izomkolosszushoz. Aki látott már medvét láncon, vaskarikával orrában, melyet tüzes parázson tanítottak zenére emelgetni lábát, töprenghet a robbanásveszélyes képen: „Bátran eleresztem azért én / Döbrögi Mátyását, mint medvét, melly vadonából / Emberi kézre került, és már Gazdája dudáján / Úgy illeg billeg, hogy rajta akárki nevethet”. És vajon az emberi kéz beavatkozása a tüzes parázusra vagy az ötven botra értendő? És ha Döbrögi hat sorban 252 karakterrel főhőssé avanzsálhat,

8 „Azt tartotta, [Döbrögi] hogy ott neki a' Felső se parantsol; / A' mit akart a' vólt Törvény, 's tetszése Igazság. – / A' Portékáknak maga szokta kiszabni az árat, / És a' melly Darabért többet mert kérni az Áros, / Elconfiscáltatta, meg is büntette keményen. / Hogyha pedig nétán más óltsón vett meg akármit / És neki megtetszett, tsak azért kivetette belőlle”.

9 A kor viszonyaihoz adalék lehet egyebek között *Az elnyomott jobbágyok Miatyánkja*. Lásd: BÁN Imre és JULOW Viktor, *Debreceni diákirodalom a felvilágosodás korában* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964), 151–153.

10 Gróf Dessewffy József „a gőgös Aristocratizmus ellen való satyra”-ként jellemzi a művet. Gróf Dessewffy József Kazinczynak, Kassa, 1816. jan. 20., in KAZINCZY Ferenc, *Levelezése*, kiad. (I–XXI:) VÁCZY János, (XXII:) HARSÁNYI István, (XXIII:) BERLÁSZ Jenő és mások, (XXIV:) ORBÁN László, (XXV:) Soós István, 25 köt. (Budapest–Debrecen, 1890–2013), 13:428. A továbbiakban KazLev + kötetszám.

11 „[...] a' hír szájról szájra menvén, az effélék a' föld népére nem jó be nyomást tesznek; és így Ludas Matyiban a' sok satyricus kifejezések az aristocrazia és földesurak ellen talán el is maradhattak volna.” KOZOCSA Sándor, „A *Ludas Matyi* kiadások története”, *Magyar Könyvszemle* 62 (1938): 123–130, 125.

12 TOLDY Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története a legrégibb időktől a jelenkorig, rövid előadásban*, 2 köt. (Budapest: Athenaeum Kiadó, 1872), 1:125

Matyi valóban nyomtalanul eltűnt a történetből? Hiszen itt billeg e nagyon csekély terjedelmű, mégis „monumentális”¹³ történet iménti négy sorában és 177 karakterében.¹⁴

Az alkotó több szempontú megközelítéseire ugyanakkor az is jellemző, hogy Matyi pökhendi sihederként jelenik meg a vásárban, így nem különösebben meglepő, hogy Kazinczy olvasatában¹⁵ az volt a botozás egyetlen említésre méltó indoka, hogy elmaradt a földesúr illő megsüvegelése. Ez a valóban létező többértelműség olyan megközelítésekhez is elvezetett, melyek szerint az „archaikus eredetű mese” egyidejűleg két egymással ellentétes beavatási történetet foglal magában, amely mindkét érintett identitásváltozásával jár.¹⁶ Takáts József, akinek értelmezési kísérletére a tematikus számban éppen Szilágyi Márton hívta fel a figyelmet, a példázat és a komédia együttes jelenlétét érzékeli – és a hagyományos olvasatok mellett érvelve – a komédia hatásos műfaji kulcsát kínálja titkok nyitjaként.

Kétségkívül számos maradandó elemet hordoz Szilágyi Márton *Textológiai megfontolások és poétikai tanulságok* című tanulmánya.¹⁷ Ez az írás hitelesen vázolja a szövegnek Csokonai *Dorottya*jához fűződő kapcsolatát, körültekintően vizsgálja keletkezésének és fogadtatásának körülményeit. Érvényes felismerése, hogy Döbrögi bűne és bűnhődése után az ő „megigazulása” a mű egyik lényegi üzenete. Ezt közreadóként már Kerekes Ferenc is így gondolta. Mivel a 18. század végi magyar értelmiség és nemesség okult a francia forradalomból (más lehetőség nem lévén), Döbrögi kezébe került a megoldás kulcsa: „példásan” meg kellett javulnia. Mint ahogy a Fazekas által nem is sejtett valóságban a reformkor nemessége is „megigazult”, azaz „példátlanul példásan” felszabadította jobbágyait. Ehhez a félelem, az 1831-es koleralázadás paraszti brutalitása is hozzájárulhatott. A „vad idő” tehát nem ért véget, így a barbár múlt és a pompás jelen összehasonlítását nincs okunk (évszázadok múlva sem lesz) különösebben komolyan venni. Véleményem szerint a másik lényegi üzenet, hogy a Dózsa-féle parasztháború kegyetlenül jogellenes és „zabolátlan” emlékezte ellenére Fazekas szerzői előszavában a „felső rend” is alaposan megkapja a magáét: az igazság lábbal tiprásának és erőszakosságának leírását,¹⁸ majd a zabolátlan jeltőt is. Az utóbbit ráadásul a címadó hős

13 JULOW Viktor, *Fazekas Mihály* (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1982), 309.

14 Borbély Szilárd idézett tanulmánya szerint „az alsóbb néposztályokkal való közösségvállalás [...] távol áll a *Lúdas Matyi* textusától”. Valójában az elnyomottak iránti együttérzés Fazekastól sem a *Lúdas Matyi*, sem más művei alapján nem tagadható meg. Debreczeni Attila a tematikus szám *Kegyelem és törvény* c. alfejezetben említi – az életmű más pontjain is felbukkanó tanulságként – , hogy *A’ meg elégedés* című versben megjelenik „a’ porig nyomattatott nép”, illetve a gátlástalan, kevély „emberi vér szopok” témája.

15 Lásd Kazinczy Berzsenyihez 1815. december 18-án írott levelét: „Azt beszélnek ezek az ömlő hexametek, hogy Lúdas Matyit, minthogy neki süveget nem vett, Döbrögi megverette.” *KazLev* XIII, 321–324, hozzáférés: 2021.12.01, http://deba.unideb.hu/deba/kazinczy_muvei/text.php?id=kazinczy_lev_3060_k.

16 MÉSZÁROS György, „Beavatás, liminalitás és struktúra, Fazekas Mihály *Lúdas Matyi*jának újraolvasása”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 111 (2007): 202–209.

17 Korábbi változata: SZILÁGYI Márton, „Kegyelem és erőszak: Fazekas Mihály *Lúdas Matyi*ja”, in SZILÁGYI Márton, *Határpontok*, 164–182 (Budapest: Ráció Kiadó, 2007).

18 Tehát nem az „alsó rend” kritizálta, amelynek „Hajdan ütlekkel magyarálták a’ mi Atyáink / Hogy mi az alsó rend törvénye? kinél az igazság? / A’ ki erősebb volt, ugyan az kényyre bitangolt.” A bitung (‘hadisarc’) Fazekas főhadnagy közép-felnémet eredetű katonai szakkifejezése.

felmagasztalásával egyidejűleg: „[...] oroszlány / Szíve kevésnek vólt, hogy mint Matyi vissza pofozza, / A' mi goromba tsapást vett a' zabolátlan erőtől”.

A tematikus számról

A *Versek* című fejezet első tanulmányában Vaderna Gábor *Az én poézisom* címmel írt Fazekas költészetének líratörténeti helyéről. Olykor szubjektív hangon enged betekintést szakmája szépségeibe, szellemesen részletezve Fazekas ironikus játékait a verstani hagyományokkal. Láttatja az „irodalom közérthetőségére” és – a Kalendáriumok révén – a költészet társadalmasítására irányuló törekvését is. Kiemeli a Debreceni Kollégium számos egykori neveltjének rokon felfogását a kultúra eredendő heterogenitása és ezen belül a népi irányvétel létjogosultsága terén. (Kazinczy főként az utóbbit sorolta a „boldogtalan debreceni gusztus”¹⁹ körébe.) Az egzakt tudományokban jeleskedő Kerekes professzor előszavának sokat dicsért imitációs készsége egyúttal arra is rámutat, hogy a Kollégium poétikai-verstani szempontból elfogadható munkát végzett.

Hovánszki Mária *F. et Cs. avagy A' Reményhez és A' Pillangóhoz Fazekas-módra* című írása Csokonai formai és intertextuális hatását is kimutatja barátjának két költeményében. Hangsúlyozza a zenei inspiráció szerepét és jellegét a mindkét költő által bravúrosan használt versformák háttérében. Mint megállapítja, „a dallam segítségével az előzetes szövegtudatra való rájátszás, ezzel a humor alkalmazása alapvetően közköltészetre jellemző alkotásmód” (102). Ezzel elérkeztünk a téma termékeny kutatója, Csörsz Rumén István *Kánaán és Mars-mező* című tanulmányához, amely Fazekas két legfontosabb közköltési háttérű versével foglalkozik. A magyar közköltészet (általa „régészeti terepmunkához” hasonlított) kutatása hatalmas nyereséggel jár, feltárja a hajdani közösségeket éltető kultúrát, amely látszólag nyomtalanul tűnt el a szemünk elől, holott valójában táplálkozunk belőle. A közköltészeti gyökerekre ismert példát kínál a gazdag háttérükkel együtt elemzett versek egyike, a *Hortobágyi dal*, a földi Kánaán-toposzával, amelynek *szolga-dolga* („uraság a' dolga / – Nem lebernyes szolga”) rímpárja Aranynál és Adynál is felcsendül. A másik vers a *Katonai búcsúének*, a „Márs műhelyén / Vér mezején / Gyakran izzadó seregek” témájával, melynek vérszomjas rokonságához viszonyított különlegessége, hogy a „műfaj egyik gyöngyszeme [...] a békés otthoni életbe” készülődik (124).

Az olvasó számára mindig öröm, ha egy-egy írás a szakzsargon használatán túli eszközökkel is nyilvánvalóvá teszi tudományos karakterét. Ilyen értelemben is hatásos Gulyás Juditnak *A Lúdas Matyi-mesetípus szóbeli és írásbeli hagyományozódása* alcímű tanulmánya, amely Fazekas művével, mint a „19. századi magyar kultúra egyik legnépszerűbb” (130) szövegével és annak „expanziójával” foglalkozik. Az általa vizsgált legvalószínűbb olvasat szerint a mű szüzséje „a trufa műfaja alá tartozó mesetípushoz sorolható” (131), melynek kelet-európai variánsaiban a jobbágyság közegébe épül a

19 Kazinczy Kiss Jánosnak, Bacchusznak pataki hegyeiről, 1794. okt. 6., in *KazLev* II, 385, 453. sz.

történet, „és brutalitásával a hatalmi viszonyokból fakadó igazságtalanságok [...] kompenzációját valósítja meg” (130). Értelmezésében a másik műfaji kontextust a Phaederus-móttó jelezheti, amely célzottan a latinul értő Döbrögieket figyelmezteti az alantasokkal való rossz bánásmód veszélyeire, a lehetséges bosszúra. Ismét Fazekas dupla fenekű bőrröndjének kettős játékait láthatjuk ebben? Noha a fenyegető üzenet egyértelműen a hatalmával visszaélő földesúrhoz szól, arra a kérdésre, hogy ki tekinthető a mű „hősenek”, Gulyás Judit úgy véli, hogy a címadással meglehetősen egyértelmű választ adott az alkotó.

A *Kalendárium* című fejezetben Mikos Éva *Fazekas Mihály költői és szerkesztői munkásságának folklór és populáris irodalmi kapcsolatait* elemzi. A hasznos és kellemes időtöltésre szánt, babonaellenes kalendáriumi szövegek olykor egyaránt sorolhatók az anekdota és az erkölcsi példázat műfajába is, miközben a tréfa, a fabula világából kölcsönöznek humoros elemeket. A közölt írások nagyobb része német eredetű kalendáriumi vándortörténet, Fazekas szerzősége egyszer sem igazolható, sőt több esetben kizárható. A népfelvilágosító kiadványok általában szorgalmas, okosan gazdálkodó, takarékos és a hatalomnak engedelmeskedő polgárokat kívántak nevelni, de az efféle történetek „kissé leegyszerűsített világképében a bűn nem maradhat megtorlatlanul, [...] még azon az áron is, hogy a megtorlás olykor kegyetlenebb, mint az elkövetett vétség” (175). A műfaj művelőinek esetleges „hátsó szándékaival” kapcsolatban ugyanakkor elgondolkodtató, hogy a német kutatás a köznép szórakoztatására szánt példázatos-tréfás mesék, a Schwankok segítségével rekonstruálta a korabeli társadalom számos problémáját.

Vargha Katalin *A Debreczeni Magyar Kalendárium verses rejtvényeinek műfaját és szövegpárhuzamait* ismerteti. Bár textológiai megfontolásból ezek az írások a „bizonytalan szerzőségű” minősítést kapták, megállapítja, hogy jelenleg a tíz év során közölt 48 rejtvény egyike sem azonosítható a költő szerzeményeként, sőt e szerzőséget néhány esetben szintén kizárhatjuk. Rögzíti ugyanakkor, hogy a kollégiumi diákság poétikai gyakorlataihoz tartozott a „rejtett szók” írása is, ezek a rejtvények azonban nem találtak utat a népi kultúrába.

Zsoldos Endre *Csillagászat és kortan* alcímű munkája megerősíti, hogy Fazekas szerette a csillagászatot, és ismerte korának fontosabb nemzetközi eredményeit. A szerző felderítette néhány kalendáriumi szöveg eredeti forrását, majd akkurátusan ellenőrzött minden egyes műveletet és adatot, korrigálva a számítási, sajtó-, illetve a közérthetőség érdekében végzett egyszerűsítésekből eredő hibákat.

A kötetet a *Kontextus* című fejezetben Imre Mihály *A fiziko-teologizmus irodalmának hazai forrásai* című, kismonográfiával vetekedő tanulmánya zárja, jelezve az európai hatásokat, áttekintve a műfaj hazai recepcióját, szemléleti vonásait és kéziratos forrásait is. Betekintést ad Vári Mihálytól Kármán Józsefíg a műfaj számos képviselőjének munkásságába, akik a természetet Isten „lenyűgöző műalkotásának” tekintették. Említést érdemel, hogy Fazekas Mihály egyetlen tógás évében megismerhette Hatvani István professzort, akinek nyomtatott debreceni tankönyvében erősen megmutatkozik a tárgyalt szemlélet. Már Debreczeni Attila idézett tanulmánya felhívja a figyelmet Fazekas költészetében a természet „gyönyörűségeinek mikrovilágára”, ugyanakkor jelzi, hogy a költő tágabb és más pályán jár mint Szőnyi Benjámin, mert életműve „egyedi-

ségét [...] ironia és a játékoság” jellemzi, amely „termékeny feszültségben áll a hagyományban gyökerező szemléletmód méltóságával” (54).

Végezetül sajnálhatjuk, hogy a *Magyar Fűvészkönyv* legújabb értékelése ezúttal nem készülhetett el. Mindenesetre a kötet több pontján felbukkanó témák – egyebek között a katonaság vagy a kollégiumi diákság szerepe az irodalmi szocializáció, illetve a néprajz területén – sokakra hatnak majd. A tárgyalt interdiszciplináris, tematikus szám az új kritikai kiadás alapos előkészítésének fontos részlete, egyben a „perújrafelvétel” kezdeményezőinek komoly eredménye. Hozadéka több területen gazdagították tudásunkat, noha az új termékeny gondolatok számottevő részéről említést sem tehet egy könyvismertetés.

Gáborjáni Szabó Botond

Angyalosi Gergely: Az állandó és a változó. Tanulmányok és kritikák

MIT füzetek 8

Budapest: Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 2020, 328 l.

Ha ebben a rovatban címet lehetne adni egy kritikának, akkor az első felmerülő ötlet az lenne, hogy „Barthes-tól Barthes-ig”. Angyalosi Gergely érdeklődésének, habitusának, erudíciójának tükrében remekül kiegészítenék egymást a kötet címével, hiszen a francia filozófus egyszerre képviseli az állandóságot és a változást a magyar irodalomtörténész-esztéta pályáján és gondolkodásában. Ha csak a kötet felépítését nézzük, akkor is feltűnik, hogy az első tanulmánynak éppúgy Roland Barthes a hőse, mint a kötetet záró interjúnak. S mivel az utóbbi műfaját, hangvételét tekintve kakukktojásnak tűnik a többé-kevésbé értekező prózai nyelven írt szövegek között, ezért valószínűsíthető, hogy a szerzőnek komoly oka volt arra, hogy mégis helyet kapott a kötetben. Ez pedig minden bizonnyal az, hogy Angyalosi ebben mondja azt az öt kérdező Tardos Károlynak, hogy „személyisége közvetlen hatása óriási volt, legalábbis rám” (303), vagyis erős személyes szellemi-lel-

ki érintettségről lehet szó. Barthes közvetlen, személyes kisugárzásán túl ez alighanem a gondolkodói alkat rokonságában is megfigyelhető.

Az első, *Barthes és Magyarország* című tanulmányban esik szó arról a kötetről, mely még 1971-ben jelent meg, és viszonylag kis terjedelemben próbálkozott azzal, hogy bemutassa a francia gondolkodó munkásságát. A fizikai határok arra kényszerítették a szerkesztőt, hogy Barthes gondolkodásának minél több oldalát bemutassák, vagyis elkerülhetetlen lett a sokféleség, a tematikus egység hiánya. Barthes azonban azzal hidalta át az ebből adódó nehézséget, hogy ebben a „saját elméleti munkájának jellemvonására” (22) mutatott rá, és „ezzel kapcsolatban feltesz néhány gyümölcsöző kérdést: mi az, hogy téma? Miért biztosítsunk kiváltságot valamely mű »egységének«? Miért ne tulajdonítsunk új, forradalmi értéket a töredékes, szétszórt – és bizonyos értelemben – *széttört* jelentéseknek? Miért ne tekinthetnénk

új értéknek az emberi szubjektum és az írás működés módjának *pluralitását*?” (22.)

Azért is igen tanulságosak ezek a kérdések Angyalosi kötetének vonatkozásában, mert ezt is sokféleség jellemzi, több téma, több műfaj jelenléte. Az első blokkban tanulmányok olvashatók azokról a francia szerzőkről, akik Barthes mellett még nagy hatást gyakoroltak Angyalosi gondolkodására: Derridáról, Todorovról (kettő is) és Gennette-ről. A második nagyobb részben első pillantásra akár éles váltást is detektálhatánk, hiszen ebben a magyar modernség különböző változatairól, jelenségeiről, szerzőiről van szó. Találhatók itt tanulmányok a magyar szecesszióról, impresszionizmusról, Adyról, Füst Milánról, Babitsról, Krúdyról, Móriczról, József Attiláról, Pilinszkyről, Nemes Nagy Ágnesről és – ismét csak egy kakukktójásba botlunk – Borbély Szilárdról. A harmadik nagyobb egység pedig könyvkritikákat tartalmaz, s talán itt találkozunk a legnagyobb változatossággal. Vannak itt hosszabb és rövidebb kritikák, irodalmi műveket szemlélők és szakmai munkákat recenzeálók egyaránt. A Függelékben pedig a már említett interjú.

Azt is mondhatjuk, hogy a kötet felépítése, jellege nem éppen azt az irányt követi, amit szakmai berkekben a legmagasabbra értékelnek, ahol a monográfia és a tematikus tanulmánykötetek jelentik a szakmai teljesítmény csúcát. Ha azonban végigtekintünk Angyalosi pályafutásán, arra lehetünk figyelmesek, hogy viszonylag kevés efféle könyve jelent meg (Lukácsról, Derridáról, Barthes-ról és Ignotusról), és többségben vannak az efféle szabálytalan, a sokféleség jelentésteremtő erejét szabadon engedő, plurális kötetek. Sajátos gondolkodói alkat, értelmiségi éthosz érhető ebben tetten, a szellem rugalmassága és az állandó kíváncsiság – melyek sehogyan sem szoríthatók a tudományos ügymenet szokásos korlátai közé.

Persze, túlzás lenne mindezt Barthes magyarországi kötetének a számlájára írni, noha kétségtelen, hogy a párhuzam erősen motivált. De az alkalmiságon túl Barthes pályafutása, annak szerteágazó érdeklődési iránya, számos területen (szociológia, divat, fotográfia, irodalom, történelem) végzett kutatásai, elemzései is azt a gyanút erősítik, hogy korántsem véletlen, hogy Angyalosi afféle háziszentjévé avanszált – aki szintén több területen otthonos: irodalomtörténetben, filozófiában, esztétikában, művészettörténetben, kortárs irodalomban. De talán még ezt is az esetlegesség számlájára írhatnánk, ha nem lenne ott két dolog, ami Barthes-nál minden tudományos vizsgáladást megelőz, és egyszersmind lehetőségfeltételül is szolgál számukra: az egyik a humanista elköteleződés, a másik pedig a kérdezés fontossága. A kötetben mindkettő többször is, többféle kontextusban előkerül, vagyis erősen valószínűsíthető, hogy Angyalosi számára fontos mozzanatokról van szó.

Az előszónak *A modernség útvesztőiben* a címe, mely egyrészt behatárolja a kötet írásainak horizontját, másrészt világossá teszi, hogy nehéz itt utakat találni, az értelmező inkább kísérletezik, keresgél, és nem lepődik meg, ha eltéved. (Ez az éthosz, filológusi-kritikusi magatartás egyébként is jellemző a kötet szerzőjére.) Ebből következően elutasítja az irodalom fejlődéselvű irodalomtörténet-szi és kritikusi felfogását, helyett a Foucault-féle diszkurzív formációk elgondolását tartja gyümölcsözőnek a különböző irányzatok és jelenségek értelmezése során. A modernséget nem kritériumnak tekinti, és főleg nem egyértelműen pozitívnak, de arra is felhívja a figyelmet, hogy a „modernség értékeit pusztító oldala elleni lázadás magának a modernség történetének a része” (12), a modernség fogalmába tehát saját magának a megkérdőjelezése is befér – találó tehát az útvesztő metaforája.

Az első, francia blokk mintha kilógna egy kicsit a másik kettő közül, hiszen azok kizárólag magyar szerzőkkel, magyar irodalommal foglalkoznak, de már a Barthes-tanulmányból is kiderül, hogy van kapcsolat. Nem csupán az a pár hónap, amit Barthes francia lektorként Magyarországon töltött, hanem egyáltalán a jelenléte, az iránta való érdeklődés, melynek első jelei közé tartozik a már említett kötet is, melyhez maga a szerző írt előszót. „Barthes hangnemváltás nélkül fordul a magyar olvasóhoz, mintha a vasfüggöny nem is léteznék, mintha Kelet-Közép-Európában is olyan szabadon lehetne gondolkodni és beszélni, mint Franciaországban” (23) – írja Angyalosi, és ugyan hozzáteszi: ennek az oka valószínűleg a nyugati értelmiség reménykedése volt abban, hogy a keleti blokk demokratizálódhat, liberalizálódhat, de ebben a gesztusban talán azt is detektálhatjuk, hogy Barthes egyenrangú félként kezelte a magyar olvasóközönséget, és nem volt hajlandó tudomást venni azokról az erőkről, melyek arrongánsan határok közé szorítanák a szellem párbeszédét.

Derrida aligha maradhatna ki egy Angyalosi-féle franciás blokkból, hiszen vele is legalább annyi ideje foglalkozik, mint Barthes-tal. A retorikailag remekül felépített szöveg egy személyes emlékekkel vezeti fel az igazság és a hazugság problémáját: azzal a képeslappal, amit a szerző még ifjú szerkesztőként Esterházy Pétertől kapott, aki visszautasított egy felkérést. De ezt is a rá jellemző módon, szellemeesen és kedvesen: „kedvem volna, de időm – így hazudom, és ez igaz: – nincs” (29). Angyalosi aztán ebből kiindulva elemzi az igazság és a hazugság problémáját Derridánál, sőt megvizsgálja a kérdést Szent Ágostonnál, Platónnál, Szent Tamásnál, Kantnál, Rousseaunál, majd alaposan utánajár annak, hogyan is érthetjük a híres-hírhedt szöveghelyet Lukácsnál *A bolsevizmus mint erkölcsi probléma* című írásában: „hogy lehetséges, mint Razumihin

mondja a Raszkolnyikovban (sic!), az igazsághoz keresztülhazudnunk magunkat.” (37.) Angyalosi meggyőzően bizonyítja, hogy Lukács alighanem a *Bűn és bűnhődés* rossz fordítását olvashatta; az angol, a francia és a német fordításokban nem *hazugság* áll az adott szöveghelyen, hanem *tévedés, tévelygés, badar beszéd*. Tekintve, hogy a magyar szellemtörténet egyik kiemelt alakjának egyik legfontosabb szöveghelyéről van szó, korántsem tét nélküli, hogy mit is értünk hazugságon. A tanulmány végül az Esterházy-képeslappal való reflexióval zárul: „Úgy mondott igazat, hogy közben nem mutatta magát érinthetetlennek a hazugságtól. Őszinte volt, ám brutalitás s önhietség nélkül.” (41)

A következő blokkban kifejezetten a magyar moderniségről szóló tanulmányok találhatóak. Különösen érdekes *Az impresszionizmus mint világnézet és ízlés* című, mely ugyan valóban az impresszionizmusról szól, de ezen keresztül Vajda Mihály festészet-tanulmányáról, és valamiről, ami túl van az esztétikán – és itt ismét az éthosz szót érdemes használni. Vajda tanulmánya az 1970-es években született, és kéziratban terjedt, hiszen a hatalom nem adott megjelenési lehetőséget a szerzőnek, és „arra volt eleven példa [...], hogy az aktuális hatalom nem egyszerűen szövegeket, hanem *embereket, személyiségeket tilt be*” (107). Angyalosi annak ellenére tartja figyelemre méltónak a tanulmányt, hogy van egy pont, amelynek kapcsán vitába bocsátkozna vele: ez pedig az impresszionizmus kérdése, „amelyet a tanulmány az »illuzionizmus« végső kiteljesítésének, vagyis a naturalizmus rokonának, nem pedig a vele való szakítás első mozzanatának nevez” (108).

A Változatok disznófeje – Ady és Baudelaire című tanulmány olvastán is világosan látszik, hogy ha Angyalosit foglalkoztat egy probléma, akkor annak igyekszik a legalaposabban utánajárni, utánaolvasni. Ennek során pedig

olyan összefüggésekre bukkan, mint Lukács tévedése a *Bűn és bűnhődés* kapcsolatban, vagy – mint jelen esetben – felmerül az a lehetőség, hogy Ady akár olvashatta is Baudelaire *Kísértések...* című prózaversét, melyben előfordul egy bizonyos Plutus, akinek a leírása emlékeztet Ady disznófejű Nagyurára – noha különbségek is vannak. Továbbá mindkét mű a pénzhez való viszonyt dramatizálja, és ironikusan viszonyulnak „a hagyományos értelemben vett erkölcsi tartás hirdetéséhez” (127).

A *por metamorfózisai* című tanulmány is jó példa arra, hogyan működik a szerző filológusi ösztöne, és milyen koincidenциákra bukkan. Jelen esetben Móricz Zsigmond *Forró mezők* című regényét veti össze Török Gyula *A porban* című regényével, noha bevallja, hogy nem tud filológiai adalékokkal szolgálni arra nézvést, hogy Török regénye gyakorolt-e valamilyen hatást Móriczra. A két regény fő motívuma, a por és annak kulturális-civilizatorikus konnotációi azonban szembetűnő hasonlóságot mutatnak. (Érdeemes megjegyezni, hogy Oláh Gábor 1914-es *Szegény magyarok* című regényének Debrecenjében is hasonló jelentése van a pornak, mint Töröknél, és Móricz egészen biztosan ismerte Oláh egy-egy művét.)

Az utolsó blokkban Angyalosi kritikus vénája mutatkozik meg, melynek talán egyik legszembetűnőbb vonása az udvariasság. Soha nem dorongol le egy-egy művet, hanem inkább azt emeli ki, amit értékesnek talál benne, rámutat a vitás pontokra, és megpróbálja végiggondolni a szerző álláspontját. Mint ahogyan a Kertész-kritikában is: „ha ebből a szempontból tekintünk mindazokra a kijelentésekre, amelyeket képtelenek vagyunk elfogadni, hirtelen láthatóvá válhat egy másik szempont, egy másik perspektíva, melyből szemlélve felcsillanhat a részleges igazság fénye” (231). Benne van ebben a másik álláspontjának tiszteletben tartása, az ennek végiggondolására való hajlandóság, s az a be-

látás, hogy az igazság a legtöbb esetben csak részleges lehet.

A kritikák között vannak hosszabbak, rövidebbek, és ezt azért is érdemes kiemelni, mert az utóbbiakat tudományos berkekben kevesebbre értékeli, noha aki próbált már pár ezer karakterben írni egy könyvről, az jól tudja, hogy röviden írni sokkal nehezebb, mint amikor van bőven hely kifejtetni egy-egy gondolatot. Alaposan kell szelektálni, frappánsan, velősen kell fogalmazni, úgy, hogy végül mégis kompakt egész kerekedjen ki. Erre példa a fent említett Kertész-kritika a *Végső kocsmáról*, de még ennél is rövidebb a „*Könyvem, most menj...*” című írás Térey János Paul Verlaine *Szaturruszi költemények* című kötetének újrafordításáról. Azért is érdemes erre felhívni a figyelmet, mert sem megjelenése idején (1994; 2015) sem azóta nem esett túl sok szó erről az európai irodalom történetében kiemelt jelentőségű kötetéről. És azért is fontos, mert Térey fordításában más eszmény érhető tetten, mint amihez a magyar olvasóközönség hozzá van szokva: „el akar szakadni a »nyugatos« fordítás-eszménytől, a rímek tűzijátékától és a csengő-bongó zeneiségtől, melynek oltárán oly sokszor áldozták fel a szemantikai effektusokat” (233). Angyalosi nem minden megoldással ért egyet, de megemeli képzletbeli kalapját a fordító teljesímenye előtt.

Egy másik rövidebb kritika szintén egy ismert és fontos mű újrafordításával foglalkozik: Camus *Az idegen* című regényével, amely elég nagy izgalmat váltott ki megjelenése idején az úgynevezett művelt olvasóközönségből. Érthető, hiszen a magyar kis nyelv, és ritkán nyílik lehetőség klasszikusok újrafordítására. Ennek következtében úgy válnak kultúránk és identitásunk részeivé bizonyos művek, ahogyan és amilyen fordításban olvastuk őket. Az új fordítás új művet, új értelmezési lehetőségeket jelent – ahogyan ez Angyalosi elemzéséből is kiderül, mely kiemeli, hogy a

régihez képest az új Camus-könyv jobban képes reflektálni az első és a második rész különbségére, a főszereplő belső átalakulására.

Számos szövegről nem eshetett szó, de talán a kiemelték is jelzik, hogy komoly filozófiai, esztétikai, irodalomtörténeti teljesítménnyel állunk szemben. Angyalosi két hivatása, az irodalmári és a filozófusi ezúttal is egymást erősítik, és a szerző egyszersmind abból is példát mutat, hogyan lehet használni az elméleti nehézfegyverzetet és a filológiai tudást anélkül,

hogy a szöveg tudálékossá, nehézkesé váljon. Nemcsak tudományos módszer ez, hanem gondolkodói éthosz is: az odafordulás a dolgokhoz, és a párbeszéd kezdeményezése velük. Ennek során – ahogyan Barthes-nál is – nem is annyira a válaszok számítanak, hanem a kérdések, márpedig a jó kérdések megtalálása nehezebb, mint a válaszoké. Jól kérdezni, megnyitni egy horizontot és a nyitottságot fenntartani: különleges felkészültséget, alázatot és tartást igényel. Talán ez a kötet legfontosabb tétje.

Deczki Sarolta

Csehy Zoltán: Arctalanság, arcadás, arcrongálás. Önláttatási stratégiák és diszkurzusretorikák kisebbségi kontextusban

Budapest: Reciti, 2020, 240 l.

Csehy Zoltán tavaly év végén megjelent tanulmánykötete egyszerre tekinthető monografikus igényű, szintetizáló munkának és hézagpótló, mintaadó összegzésnek. A szerzőt ezúttal az 1920 utáni kisebbségi, „szlovákiai magyar” kontextusban megragadható önláttatási stratégiák és diszkurzusretorikák érdeklik. Könyvének egy-egy történelmi példájában, revelatív összevetésében a szerző arra kíváncsi, miként lehetséges kisebbségi, regionális, illetve transzkulturális esztétikáról beszélni, pontosabban ez milyen beszédmódokban és szereplehetőségekben ölt ma, vagy öltött korábban testet. Miként lehetett az utóbbi száz esztendőben – ahogyan ő fogalmaz – „irodalommal aládúcolt nemzeti(ségi) pedagógiáról, kisebbségi éinformálásról beszélni” (7), és ehhez miképp találhatunk történeti kapaszkodókat az ekkor létrejött, ám regionálisan (más elcsatolt területekhez, Erdélyhez, Vajdasághoz viszonyítva) a legkevésbé sem kompakt, a több szempontból is hagyománytalan „szlovenszkói” földrajzi térben.

Kötetének címe rétegzett jelentéseket hordoz, ezen túl azonban komplex folyamatszerűséget is takar. Szerzője arctalanság, arcadás, arcrongálás összetett fázisaiban vizsgál egy kisebbségi körülmények közt létrejött, a kezdetekben nehezen artikulálódó, sokáig önazonosságát kereső irodalmat és annak jelenségeit, önláttatási, önmenedzselési stratégiáit, az egyéni életművekben és különböző korszakokban reprezentatívnak gondolt lírai antológiák, szövegválogatások által megképzett diszkurzuserekben, szem előtt tartva centrum(ok) és periféria, önállóság és függés többes viszonzsintjeit, a helyzettudat szerep- és kényszerlehetőségeit, de akár produktív energiáit is.

Már a kötet nyitó tanulmánya fontos kérdésekre keresi a választ: létezik-e a mából tekintve (saját, jól elkülöníthető) nyelve a szlovákiai magyar irodalomnak, netán nyelvei vannak-e, illetve beszélhetünk-e *ma* nyelvi alapon önazonos kisebbségi magyar irodalomról, és ha igen, ezzel mint lehetőséggel él-e, és ho-

gyan él(het) egy-egy kisebbségi alkotó. Csehy nem pusztán a „szlovák–magyar keverékirodalmi jelenségek” (17) genealógiájával foglalkozik, hanem konkrét szövegeken keresztül mutatja be a lehetséges szlovákiai magyar nyelv sajátos vonásait (nyelvi hibridizáció, nyelvjárási elemek, „makaróninyelv” stb.) többek között Bettes István, Grendel Lajos, Tözsér Árpád, Varga Imre, Száz Pál és mások műveiben. Ez az eredetileg 2016-os írás olyan tipológiát is felállít, amelynek tanulságai elméleti keretet biztosítanak a rákövetkező fejezet négy, időben visszatekintő nagytanulmányában a vizsgált irodalomtörténeti jelenségeknek.

A kötet egyik alapvető kiindulási pontja, alapállítása az, hogy a Kárpát-medencei kisebbségi tér mindenkor átpolitizált tér marad, ugyanakkor a benne helyet kereső alkotó ezen belül is számos énmódozási stratégiával élhet. A tanulmányok éppen erre a „kész” helyzetre adott vagy adható válaszlehetőségeket vizsgálva közelítenek tárgyukhoz, vagyis a kisebbségi író hipotetikus profiljához, miközben a Trianon után kialakult kényszerű nemzeti-ségi kerethez való konkrét viszonyulásokra figyelnek, és a szereplehetőségek elutasítását vagy többes irányú kiaknázását *belépés* vagy *kilépés* binaritásában szemlélik. Kérdés persze, mennyiben lehet valójában kilépni, vagyis hermetikusan távol maradni mindentől a kontextustól. Csehy pontos tipológiája sorra veszi, mi történik akkor, ha egy alkotó némiképp ez utóbbit, a kilépést, vagyis a kisebbségi „arc” feladását választja, például „hiperkulturális” nyelvhasználati modellt követve, vagy alternatív poétikákba „menekülve”.

Fontosabb a kötet vizsgálódási irányából, ha a sokkal gyakoribbat, vagyis a kényszerű/szükségyszerű belépést, a helyzet elfogadását és annak módozatait vizsgáljuk. Ekkor ugyanis több altípusra figyelhetünk fel: egyfelől a „nemzetiségi” kereteket elfogadó alkotó ekképpen vállalt „kisebbségisége” tuda-

tos szerepprojekteken belül érvényesülhet, másfelől pedig bizonyos poétikai innovációkon keresztül is megmutatkozhat. Az előbbi önmagában is többféle viszonyulást tesz lehetővé, amelyek történeti artikulálódásaival számos hazai és nemzetközi szaktanulmány foglalkozott már, akárcsak azok ismert deficitjeivel. Csehy azon túl, hogy ezeket konkrét felvidéki, (cseh)szlovákiai magyar irodalmi példákon keresztül láttatja, elsődlegesen nem érték kategóriákról, hanem *szereplehetőségekről* beszél tipológiájában.

Csehy több írásában is a kollektív belső ballasztokról, az érzelmi hatvány okozta kritikai viszonyulásokról és értékhierarchiáról értekezik a szlovenszkoí magyarság irodalmi élete és annak esetenként felemás recepciója kapcsán. Nincs könnyű helyzetben, a történelmi szituáció adta értelmezések primátusát a két világégés között Szerb Antaltól Márai Sándorig igen sokan hangsúlyozták vagy szükség-szerűnek mondták, s mindez később a valós kritikai recepció egyik legfőbb akadályát jelentette. Babits Mihálynak, erdélyi viszonylatokban ugyan, de épp ezért kellett hangsúlyoznia, hogy „ahol valami okból nehéz a kritika, ott annál szükségesebb. S aki komoly aggodalommal csügg egy serdülő fejlődésén, nem hunyhat szemet hibáira és veszélyeire”. A kötet szerzője mindezen összetett problémakörrel tehát tisztában van, akárcsak a nemzetközi elméleti szakirodalom korábbi eredményeivel is. A Deleuze–Guattari szerzőpáros kisebbségi irodalomra vonatkozó ismert téziseit felhasználva például (mennyiben választhat csak poétikai-nyelvi programot egy kisebbségi alkotó; a nyelv erős „deterritorializációs együtthatója”; a megnyilatkozások óhatatlan kollektív jellege; az irodalmi művek vélt többletfunkciója, másfajta tudat, speciális érzékenység a befogadáskor stb.), illetve az úgynevezett minor és maior nyelvhasználat kisebbségi irodalmi „skizofréniájának” játékerében a korábban erdélyi/romániai

viszonyokban Balázs Imre József által is megfogalmazott nyelvhasználati módokat gondolja tovább s állítja, hogy: „a kisebbségi irodalom lehet egy emancipációs irányultság szubkulturális terepe, de lehet külső bélyeg, megbélyegzés is, melyet a szerző szükségszerűen (közösségi program) vagy szégyenkezve (gettósodás), esetleg büszkén (mártírium) visel” (11).

A feledésnek az idők során a csupán történeti érvénnyel bíró, kordokumentum értékű vagy nyíltabban helyi, provinciális szövegekkel ellentétben, azok az életművek tudtak hatékonyabban ellenállni, amelyek a „belépés” fentebb ismertetett kereteiben ugyan, de nem kiélezett ideológiai-mártírosági programot valósítottak meg, hanem utat nyitottak a kreatív energiáknak és a termékeny párbeszédnek is. Csehy itt többek között Grendel Lajos munkásságát említi, amely „egy politikai és poétikai tűréshatáron belüli mozgástérben bontakozik ki”, és amelyben „az idegenség sosem sokkol igazán, sokkal inkább színez” (13). Hozzátehetnénk: a kisebbségi szerepprojektek történeti artikulálódásával foglalkozó értekező próza a kényszerű irodalmi „szétfeljődés” után is már számos ilyen (Kuncz Aladár korabeli kifejezésével) helyi „koloritot” tudott felmutatni egy-egy elcsatolt területről az összmagyar irodalom irányába megtermékenyítő színeként, megújító erőként. Sajnos ez nem járt együtt a magyar irodalmi mező – mondhatni természetesebb – policentrikussá válásával, sőt az irodalom többrendszerűségének elvi jóváhagyásával sem. Láng Gusztáv évekkorábban fogalmazta meg lényegi gondolatát az erdélyi magyar irodalom eredményeinek hasonló szemlézése során: a „határokon túl” születő alkotásoknak is csupán azon szegmensei kerültek a mindenkori központi (és legfőképp budapesti) kánonba, amelyek megfeleltek a kultúrpolitikai tekintetben elvárt értékszempontoknak, és sajnálatosan 1989 után is mellőzték azt a tényt, hogy

a nemzet virtuális kultúrközössége akár több irodalmi rendszernek is a birtokosa lehet.

A kötetben alkalmazott tipológiai felosztásban a kisebbségi térbe történő belépés másként lehetősége a poétikai innováció egyéni regisztereiben valósul meg. Itt kimondottan látványos és kiélezett nyelvhasználatról beszélhetünk, gyakran hibriditásról vagy akár posztmodern gesztusokról. Ez esetben nem találkozunk kizárólagos nemzet- vagy létmagyarázó, holisztikus szövegcsoportokkal, sőt az innováció keretein belül gyakorta épp az említett szerepkonstrukciók elbizonytalanítása és látványos elutasítása figyelhető meg. A magas vagy komolyan megmunkált szerepek után itt, a „kisebbségi arcot” tudatos destrukció alá vonják, melyen gyakorta „a fintor, a grimasz uralkodik el”, és végső soron „lejátsszódik az arcrongálás jelensége” (14). Az ismert kifejezés Paul de Man *de-facemnt* fogalmának Fogarasi György-féle magyarázatából ered, a szerző azonban Radnóti Sándor képzőművészeti terminusként alkalmazott leírását is hasznosítja, azzal a hangsúllyal, hogy ez az arcrongálás (arcvesztés, felismerhetetlenítés, arctalanítás?) – Radnótit idézve – „olyan mesterkedés, amely nem törli el az arcot, és nem is cseréli föl más arccal. Ahol még van valaki, és ugyanaz a valaki a törlések és torzítások mögött” (14–15).

Az analógia, az úgynevezett szlovenszkoí magyar irodalomra és annak évtizedek alatt formált (roncsolt, épített?) arcaira alkalmazott hasonlat kézenfekvő, a szükségszerűen változó nyelvi megközelítésben pedig (a belső, nyelven belüli másság/sajátos idegenség kategóriáiban) abszolút produktív is. Csehy pontosan mutat rá arra, hogy a *szlovmagy* „nem a szlovák és a magyar egyenrangú keveredése vagy keverése” (15–16), hanem egy „harmadik minőség”, mely ugyanakkor nem esik azonos távolságra az anyanyelvtől és az „utódállam” nyelvétől. „A *szlovmagy* valójában magyar (egy szlovák alig értene belőle valamit), a ma-

gyarhoz képest mozdul el, és nem helyette, hanem vele együtt vagy benne léteznek.” (16.)

E fontos distinkció mellett a kötet további írásai arról tanúskodnak, hogy egy összmagyar, kellően rugalmas kultúra nyelve valóban nyitottnak mutatkozhat többféle nyelvváltozat felé, ráadásul ideális esetben ezek kölcsönös használatra és megértésre tarthatnak számot. Ki láthatná ezt tisztábban, kérdezhetjük, mint a versírással, fordítással, a klasszikus ókor latin szerzőivel, de a barokk kor kétnyelvű alkotóival is foglalkozó Csehy? Ráadásul – mint többször hangsúlyozza – leginkább „ez a posztmodern kulturális nyelvváltozat jellemzi a jelenkori szlovákiai magyar irodalom fő vonulatát is” (12). Irodalomtudósi vénája, friss szemlélete, bátor kérdésfelvetései így abban a felismerésben is megmutatkoznak, amellyel rámutat, hogy a mában szemlélt kisebbségi diskurzusok nem csupán manipulatív, nem is a múltba révedve siránkozó, hanem igenis ösztönző energiákat is mozgathatnak, felmutathatnak.

A kisebbségi és transzkulturális létezés lehetőségeit és múltbeli formáit, rétegzett problémaköreit több tanulmány korabeli antológiák alapos elemzésével, azok „létesztétikájában” és diakrón recepciójában is méri. A diskurzusmezőket teremtő gyűjteményes kiadások szépirodalmi szövegei, a válogatásuk mikéntje, színvonaluk és fogadtatásuk érdekfeszítő láttelelet nyújtanak a két világháború közötti kisebbségi magyar nyelvterület irodalmáról. Eközben a vizsgált antológiák éppúgy tekinthetők szétartó energiák és változó poétikai kérdésirányok lenyomatainak, mint küldetéstudattal, politikai pedagógiával és ideológiai járulékokkal ellátott konstrukcióknak. Több ízben közvetítettek intellektuális túlélési módozatokat, kísérleteket, óhatatlanul háttérbe szorítva az elsődleges esztétikai szempontokat.

Csehy Zoltán kötetének legfőbb értéket képviselő második fejezete egyrészt alapvető elemzéseket sorakoztat az I. világháborút kö-

vető három évtized szlovákiai magyar antológiaszerkesztési elveiről, másrészt a sztálinista diskurzus kiüresítő retorikájával és a „nyolc-ak” pályakezdésével foglalkozó írásoknak ad helyet. Ezek az utóbbi években született tanulmányok (köztük van olyan is, mely eredetileg bő tíz éve, plenáris előadásként hangzott el a Kolozsváron szervezett VII. Hungarológiai Kongresszuson) olyan működésmechanizmusokat, kollektív retorikai alakzatokat tárnak fel, amelyek mentén a szlovákiai magyar irodalom narratívája megszerveződött, és néha konfliktusba is került a magyarországi vagy az összmagyar irodalom bizonyos kanonizációs törekvéseivel. Eközben természetesen különböző járulékosnak gondolt problémacsokrok is hangsúlyt kapnak (a perifériálét szemléletének kényszeres cáfolata; a hagyománytalanság mint előny, majd leginkább hátrány; az intézmények hiányai; hipotetikus svájci modell; a kettős függés és a már említett irodalmi többszólaláság sikertelensége stb.). Ezzel mintegy igazolják a szerző azon feltevését, hogy a kisebbségi irodalom folytonosan átpolitizált létmódja olyan esztétikai deficiteket okoz, melyek a szlovénok magyar irodalmat történelmi távlatból nézve leginkább csak a hiány irodalmaként, afféle „kitölthetetlen mátrixként” láttatták. Csehy pontosan mutat rá arra, hogy a vizsgált szereplehetőségekben és az átpolitizáltságnak ezen a fokán, az autoriter diskurzusokban eleve megképzett értékítéletek azt is maguk után vonják, hogy az egységes nyelv és irodalom „fétisként való kezelése”, óhatatlanul és minduntalan „kisebbségi szubjektummá degradálja az irodalmi önmegvalósítás kivitelezőjét” (69).

Érdekes szemügyre venni mindezek fényében azt is, ahogyan az 1950-es években immár külső hatásra ugyan, vagyis mestersegesen, de kibillen az az alaptézis, miszerint – Szerb Antal kifejezését használva – az „utódállamok magyar irodalmi” közül a felvidéki

(szlovenszkói) mindenkoron „szerepkövetőbb” volt, vagyis a magyarországi modellekhez igazodva valószínűleg volna meg önmagát. Csehyt persze a periféria–centrum viszony mellett inkább az időben újfent változó szereplehetőségek érdeklik, ezt a két pólust vizsgálja alapvetően. Egyértelmű, hogy a csehszlovákiai magyar irodalom sztálinista korszaka, ha ebben valamiféle „hozádekről” beszélhetünk egyáltalán, jórészt teljesen értéktelen, marginális irodalmat hozott csak létre. Ugyanakkor egy olyan holisztikus koncepció jegyében kívánta átértelmezni a teljes magyar irodalmi hagyományt, amely az identitástudat szándékos csonkításához is vezetett. Szerzőnk éppen ezért nem áll itt meg, az irodalomesztétikai értelemben minimális hozadék evidenciája mögött őt a többirányú (ez esetben főként moszkovita) függés viszonyrendszerei és nyelvi formái, ezeken túl a kollektív önreprezentáció és a szerzői önépítés szempontjai érdeklik elsődlegesen, mely szempontok termékeny dilemmákkal, számos továbbgondolásra érdemes felvetésekkel gazdagítják a kötet olvasóit. Csehy Zoltán új könyve így lesz egyszerre történelmi utazás az említett diskurzusterekbe, egyben új szempontrendszerek és értelmezési síkok alkalmazásának, alkalmazhatóságának izgalmas terepe, első próbája is.

A kötet záró fejezete esettanulmányokban foglalja össze a magyar avantgárd (Szlovenszkóhoz köthető) alkotóival, Kassák Lajos, Kudlák Lajos és Jarno József költészetével, de az olvasó Márai *Zendülők* című regényének queer olvasatába is betekintést nyerhet.

Nyilvánvalóan lehetetlen itt a kötet minden erényét felsorolni, érzékeltetni a problémakörök jól felépített, hálózatszerű megmutató pontjait és finom elemzéseit, melyek árnyalt képet adnak terapeuta írásmódokról, tendenciás irodalomról, létmetaforákról, etikai faktorokról, vagy éppen esztétikai eljárásokról beszélnek, de a budapesti centrum által

sematizált, utánzó kultúrává degradáló folyamatokról is. Egy dolgot azonban mindenképp érdemes még szóvá tennünk. A kötetben a nyelvi szempontból látszólag „kontaminált, szlovmagy” szövegváltozatok vagy maguk a kisebbségi nyelvhasználati terek minden esetben termékeny talajt fednek. Olyan játékeret, amelynek poétikai lehetőségei tágabbak a tükörtartományok, kettős térszerkezetek okán. Ebben a felvidékiesség vagy szlovákiaság mai alapattitűdjei a legkevésbé sem valamiféle búsongó attitűdöt hordoznak, inkább nyelvi-poétikai lehetőségeikben tág szabadságfokokat, öngerjesztő innovációs törekvéseket, és művészileg az összmagyar centrális diskurzusokat megújítani képes *kreatív idegenség*ként jelennek, jelenítődnek meg.

Ha itt-ott polemizálhatnánk is a szerzővel, tovább árnyalva egyes okfejtései időbeli és területi sajátosságait, úgy vélem, igen fontos, több tekintetben hézagpótló munka került ki Csehy Zoltán íróasztaláról, aki az önmenedzselési szempontrendszerek összetett háttérének vizsgálata közben maga is kontextus- és hálózatteremtő energiákra figyelt. Új kötetében az 1918-tól létező (cseh)szlovákiai magyar irodalom(szegmens) arctalanságának vizsgált problémakörétől eljut a különböző korszakok arcadasi, maszkkészítési eljárásainak részletes és meggyőző bemutatásáig, végül többirányú kritikájában rámutat az önróniát is tartalmazó arcrongálási folyamatokra, amelyek a jelenben leginkább elutasítani látszanak minden korábbi, kisajátító és kizárólagosan érvényesnek gondolt nagyelbeszélést. A kötet invenciózus íásaiban a szerző eleve újrapozicionál számos korábbi vizsgálódási irányt, ezekhez képest új perspektívákat nyit általában véve is a kisebbségi irodalmakra vonatkoztatott kritikai felvetések számára. Ennél többet egy tanulmánykötettől pedig aligha várhatnánk!

Boka László